

שימושי קרקע בנגב הצפוני - הפקר

אלישע אפרת

לאחרונה אין הנגב הצפוני יורד מעל כותרות כלי התקשורת, וזאת משום שממצאים חדשים-לבקרים מתגלים בו בכל הנוגע לאיכות הסביבה, לזיהום, לשפכים, לפסולת מוצקה, לרדיואקטיביות ועוד. דומה, שאין חבל ארץ כנגב הצפוני המשמש אכסנייה למפגעי תברואה ארציים כה רבים ומסוגים שונים. הנגב הצפוני נתפס אצל יזמים, מפתחים ומקבלי החלטות כאזור הנמצא בשולי המדינה, המשתרע מדרום לגבול ההתיישבות הרצופה, ואשר בו מרות המדינה אינה קיימת באורח מוחשי, ועל כן ניתן להעביר אליו כל שימוש קרקע חריג, כל מטרד אקולוגי וכל פסולת בלתי רצויה אשר לא ניתן למצוא לה מקום סביר בתחומיה של מדינת ישראל המיושבת, המאוכלסת בצפיפות והמפונקת מבחינה סביבתית. הנגב הצפוני אף נתפס בתודעה המרחבית של הציבור כמקום מרוחק יחסית ממרכז הארץ, מדברי, בלתי מיושב וחסר סיכוי לפיתוח נרחב, ועל כן אין האוכלוסייה שמצפון לבקעת באר שבע, המונה כ-87% מאוכלוסיית המדינה, מוצאת עניין רב כמה שמתרחש בו. בהקשר זה אף כדאי להיזכר באותה מפה מנדטורית אשר הופיעה לרוב בספרי לימוד ובאטלסים אשר בה צוינו שטחיה - של ארץ ישראל שהשתרעו מגבול הצפון עד לבאר שבע בלבד, ושלאחר קום המדינה הואילו להוסיף לה באחת מפנינותיה מעין משולש קטן עם יתרת הנגב המרכזי והדרומי, אשר בעצם שווה בשטחו למחצית שטחה של כל מדינת ישראל.

המציאות בישראל מראה, שכל נושאי מרחבי-תעשיית או טכנולוגי, שהינו פרובלמטי מעצם טיבו, או שימוש קרקע אשר מסיכות אקולוגיות וסביבתיות אינו נוח לרשויות לגבי מיקומו בתחומיה של ישראל המאוכלסת, מועבר אל הנגב הצפוני כפתרון נקודתי לבעייה ספציפית. למשל, חברת החשמל בודקת עתה את כשירותו של אתר שבטה לשם הקמת תחנת כוח גרעינית, שבוודאי שום אדם לא ירצה בה ליד ביתו; האתר ברמת חובב משמש כיום הריכוז הגדול ביותר של תעשייה מזיקה מבחינה סביבתית בישראל, הוא משתרע על מאות דונמים ואף זכה למעמד של רשות מוניציפלית עצמאית. בתחומי אתר זה אמורה לקום משרפה גדולה לסילוק פסולת אורגנית ופסולת אחרת בעלת יכולת שרפה של כ-20 אלף טונות אשפה בשנה, לבד מהפסולת הרגילה שתגיע אליה באורח סדיר, וכן טפול בשרפה הדרגתית של פסולת אורגנית מסוכנת בהיקף של 30 אלף טונות, שהצטברה שם במשך השנים. אתר זה גרם לזיהום קשה של הקרקע ומי-התהום; עם החלטת הממשלה על סגירת הדרגתית של כ-350 מזבלות לא מבוקרות ברחבי הארץ והפניית כל האשפה לשני אתרים מרכזיים ולשלושה משניים נקבע, שאחד מן האתרים המרכזיים יהיה אתר דודאים מצפון לבאר שבע אשר אמור לקלוט את האשפה ממרכז הארץ; אתר הכרייה הישן של הפוספאטים באורון אמור לשמש גם הוא כמטמנה ארצית לאשפה; מישור רותם הפך להיות אזור בעל כרייה נרחבת הפוגעת בנוף וכחי, אשר בו מזדהמים מי התהום ואילו פני השטח מעלים אבק מתמיד; כמות גדולה של שפכים שנאגרו בכרכות החמצון של הקריה למחקר גרעיני (קמ"ג) ליד דימונה הוזרמו במורד אחד הערוצים המתנקז למכתש הקטן, ולא מזמן אף נמצא, כי בשפכים אלה היו

חומרים רדיואקטיביים אשר לגבי כמותם ומידת סכנתם קיימת עדיין מחלוקת בקרב מומחים; הוחלט להפוך את אתר קמ"ג לאזור שיהיה נתון לניטור ולדיגום שוטף משום שבתחומיו מתבצעים אחסון וקבורה של פסולת רדיואקטיבית; אתר דימונה מאחסן שרידי מוטות אורניום משומש ברמת רדיואקטיביות אינטנסיבית גבוהה וכן פסולת בדרגת רדיואקטיביות נמוכה המובאת אליו מאתר נחל שורק ומכ-300 אתרים רפואיים ותעשייתיים ברחבי המדינה; אל ברכות האידיי בנחל תבן שבבקעת צין מוזרמים מים ששימשו קודם לכן לשטיפת הפוספאטים ואשר הזדהמו בחנקות, בכלור, במגנזיום ובשאר מלחים. מים אלה אמורים היו להתאדות מבלי להותיר סימנים על פני הקרקע, אך הם חלחלו אל מיהתהום והגיעו גם אל המעינות; במפעלי צין ואורון קיים נזק הדומה לזה שבמישור רותם; במכתש רמון קיימת כרייה וחציבה בהיקף נרחב באזור המוכרו כשמורת טבע; ואילו במכתש הגדול יש מפעלי חרסית וחול זך הגורמים לנזק הדומה לזה שבמכתש רמון; באר שבע כעיר המרכזית והגדולה באזור, שהתפתחה במרוצת השנים בקצב מהיר יותר מאשר תשתיתה הפיסית והאורבנית, מוסיפה לזיהום הסביבתי של הנגב הצפוני ואינה מצליחה לשמור על רמת איכות החיים ששררה בה בעבר, היא אינה מצליחה לטפל בכיוב שנוצר בה כגלל הגידול המהיר של אוכלוסייתה המונה כיום כ-130 אלף נפש, כך שביוב זה עושה את דרכו לאורך נחל באר שבע, נחל כשור ונחל פטיש, היוצרים מערכת פתוחה וארוכה של מיישופכין המגיעים עד לפאתי העיירה אפקים (ציור 1).

על כל אלה גם ניתן להוסיף החלטות אשר נתקבלו לאחרונה, שמשמעותן לגבי הנגב הצפוני גדולה. אתרי תע"ש, שבהם מייצרים נשק ותחמושת, עתידים להיות מועברים לרמת בקע, וכל פיצוץ נוסף ברמת השרון וגליליים מזרזים את ביצוע ההחלטה; זה כבר נעשו סקרים למציאת אתר מתאים בנגב לפיצוץ תחמושת משומשת. בצפון הנגב הוחלט על ניצול פיר נטוש של חברת הפוספאטים שישמש לבית-קברות ארצי להטמנת תחמושת. האתר מיועד לקלוט את עודפי התחמושת של מערכת הביטחון, שאי אפשר לפוצצה או לסלקה בדרך אחרת. באתר זה ניתן להטמין 20 אלף טון תחמושת בקצב של אלף טון לשבוע, והוא מיועד לספק את צורכי המדינה ל-50 שנה; שדה התעופה החלופי לנתב"ג, אשר אמור היה פעם להיבנות בחולות ראשון לציון, ולאחר מכן - מדרום לאשקלון, הוקם בסופו של דבר בבקעת באר שבע, ליד נבטים, ואף הפך את יעדו לנמל תעופה צבאי; הברווים של הנגב כונסו ורוכזו באזור הסייג הנודע, בתהליך של קיבוע נסיוני ומתמשך, וזאת על פני שטח גדול בן כאלף דונמים, בין באר שבע לערד, ובכך נוצר נוף יישובי מדכא של ספק עיירות פזורות וספק מצבורים של צריפי פח ומאהלים עלובים שבוודאי אינם מוסיפים נופך לאזור, מה גם שרבים מן הברווים טרם יושבו במרכזים אלה ומוסיפים להתמקם על פני המרחב כולו ללא סדר; בית-סוהר מרכזי אשר שום רשות מקומית במרכז הארץ לא רצתה בו בתחומיה, הוקם בסופו של דבר בין באר שבע לרמת חובב כאתר שמור בגדרות תיל וכמגדלי שמירה הכולט מעל סביבתו; חומצה גופריתית שהשליכו מפעלי תרכובת הברום במשך השנים באתר ליד באר שבע גרמה לכך, שהרעלים חלחלו לקרקע לעומק של ארבעה מטר, ומשאיות נאלצות לפנות קרקע מורעלת מבאר שבע לרמת חובב; בדרומה של באר שבע קיים מסוף לקליטת פסולת רעילה לפני העברתה דרומה, ואילו כבישים מסוימים בנגב הצפוני נושאים שילוט המגביל הובלת חומרים מסוכנים דרכם; מאגרי דלק הוקמו במרחב הבין-עירוני שבנגב הצפוני לשימושים אזרחיים וצבאיים כאחד תוך כדי תפיסת שטחים גדולים למדי; כנגב הצפוני נמצאים אתרי כרייה רבים של חומר אלוביאלי הנלקח מתוך הוואדיות והמשמש קבלנים פרטיים לצורכי בנייה. כרייה זו פוגעת בצורה קשה בתשתית הנחלים

הגדולים שבאזור; אם נוסיף על אלה גם את שטחי האימונים של צה"ל באזור, את מחנות הצבא שבסביבות באר שבע ובנגב הצפוני אשר הועברו בזמנו ממרכז הארץ דרומה, את השטחים שצה"ל הפקיע לצרכיו לאחר הנסיגה מסיני, ואת המרחב האווירי העמוס של שדות התעופה שלו בנבטים ובחצרים נמצא, שהנגב הצפוני מהווה כיום מעין חצר אחורית של מדינת ישראל אשר אליה הועברו כל אותם אתרים ושימושי הקרקע, שלא נמצא להם מקום מכובד ורצוי בתחומיה האחרים.

מן האמור לעיל אכן מתקבל הרושם, שחבל ארץ זה אינו נתון לתכנון קפדני ורציונאלי. עקב היותו אזור צחיח-למחצה הנמצא בגבול הארדיות בין המזרע לשימון, הוא קיבל דימוי של אזור שומם ומשעמם אשר אין צורך להתחשב במערכת האקולוגית הקיימת בו. צחיחות מרובה, העדר גשמים, טמפרטורות קיצוניות, קרינה סולרית חזקה, לילות קרים, העדר מקורות מים מקומיים, חולות נודדים, קרקע לס פריכה וכלייה של סלעים מדבריים נראים לאדם כאלמנטים דוחים וללא ערך שימושי, ומאחר שהם נמצאים דרומית לאזור הנושב, ניתן לעשות בהם כמעט הכול. ישראל התפתחה כחברת שפע מודרנית, שהגיעה לרמה גבוהה של צריכה, במיוחד בעריה, אשר בהן מהווים התושבים ריכוז של מחוללי אשפה ופסולת. נטייתם היא להשתמש במוצרים באופן חד-פעמי ולהיפטר מן העודף והבלתי נצרך. ידוע הוא, שצריכה מוגברת מביאה לייצור מוגבר ולתהליך מתמשך של צורכים, מייצרים ומשליכים, המגביר את הידרדרות הסביבה הטבעית.

אכן אוכלוסייה של מדינה הגדלה במהירות זקוקה ליותר שטחים לניצול. אך עם זאת, יש לכל עם בארצו מידה מסוימת של אינבידואליות המתבטאת, בין היתר, בצירוף של תווים פסיים, אקלים, מקורות גלם, היסטוריה, מסורת, תרבות ועדי פיתוח אשר מאפיינים את יחסו אל הסביבה. יש גם להכיר בעובדה, שהאדם עלול להיות האויב הגדול של האזורים הארדיים משום שביכולתו לחולל באופן ישיר ועקיף שינויים בסביבתו ובמערכות הטבעיות. לאלה יש סדר ויציבות, ואילו פעילות כלכלית וטכנולוגית בלתי מאוזנת מבחינה גיאוגרפית עלולה לחסל מערכת זו, אם אין מבינים את עקרונותיה. ארגון רציונאלי של מרחב משפיע על אורח חיינו, ועל כן נושאים של צרכים כלכליים, חברתיים, נוחות, יעילות, אסתטיות, ונוף חשובים לנו בכל מקום וגם באזורים פריפריים כנגב הצפוני. אוצרות טבע הם בבחינת הון סביבתי, וכמו בכל משאב, תכנון וניהול כושל מובילים לחורבן. לפיכך, תכנון ארצי, אזורי ואף מקומי חייבים ליצור סדר חדש באזור רגיש זה משום שתחכום טכנולוגי ומדעי לברם אינם מספיקים לפתרון בעיות של גידול וצמיחה.

טעות היא לחשוב, שהנגב הוא כה גדול וריק ויכול להיות מיועד לכל מה שאנו רוצים להרחיק ממרכז הארץ. כשמביאים בחשבון את שטחי האש של צה"ל, את שטחי הכרייה והחציבה הנרחבים, את קמ"ג המגודרת, ואת אזורי התעשייה ברמת חובב ובמישור רותם, נראה הנגב קטן בהרבה יותר מכפי שסוברים. דומה, שהנגב הצפוני הוא השטח הפתוח האחרון שעוד נותר בארץ.

אמנם יש לישראל בעיות קשות מאוד בתחום האבטלה, ולכן, לפעמים, פיתוח נמרץ נובע מן הצורך ליצור מקומות תעסוקה לרוב גם על חשבון הסדר הסביבתי. דומה, שלגבי הנגב הצפוני קיים חוסר הבנה בנדון, הנעוץ אולי בשורשים התרבותיים וההיסטוריים של הממונים על התכנון והפיתוח אשר אינם מעריכים כראוי את מחיר אי-הסדר המרחבי השורר במרחב זה. אם יש למדינה עדיין עניין בפיזור אוכלוסייה לדרום הארץ וביישובו של הנגב הצפוני, עליה לדאוג לתכנון קפדני של שימושי הקרקע באזור וללימוד האפשרויות, שעמהן ניתן לספק אופציות טובות יותר לאוכלוסייה האמורה בעתיד להתגורר באזור זה.

ציור 1: שימושי קרקע חריגים בנגב הצפוני

